

UOT - 811.512.162

QIZILGÜL ABDULLAYEVA*

TARİXİ “AQLÜTİNASIYA // ANALİTİZM” PARALELLİYİNDƏ
APARICI KOMPONENT ANLAYIŞI

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ədəbi dili tarixində əbədi paralelliyyə malik olan aqlütinatizm və analitizm qoşalığından danışılır. Araşdırma ortaya qoyur ki, aqlütinativ dillərdən biri olan Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərinin müəyyən zaman kəsiyində aqlütinatizm nisbi şəkildə olsa da, öz yerini analitizmə verir. Bu tarixi müddət də orta əsrlərə tən gəlir. Yəni bir vaxtlar «aqlütinasiya//analitizm» qoşalığı intensivliyə imza atırdısa, müasirliyə doğru istiqamətləndikcə bu qoşalıqda komponent yerdəyişməsi qeydə alınır. Bu keçid aşağıdakı mənzərəni yaradır:

«aqlütinatizm//analitizm» → «analitizatizm//aqlütinatizm»

Birincisində aqlütinatizm, ikincisində isə analitizm aparıcılığa yiyələnir. Bu o deməkdir ki, intensivlik həmişə birinci komponent oynayan variantın payına düşür. Amma bu da faktdır ki, ən saf nitq hissəsi olan feillərə əcnəbiçiliyi gətirən məhz analitizmdir. Görünür, alınmaların bu saflığa xələl gətirməsinin qarşısının alınma istəyindən dolayı XX əsrin sonlarından etibarən analitizmə qarşı sanki bir «mübarizə» başlayır. Amma ədəbi-bədii dil nümunələrinə söykənmə müəyyənləşdirir ki, dil heç birindən – nə aqlütinatizmdən, nə də analitizmdən təcrid olunur. Sadəcə onların arasında bir növbələşmə gedir. Yəni dildə zamana görə ya «aqlütinatizm//analitizm», ya da «analitizm//aqlütinatizm» paralelliyyə üstünlük qazanır, amma nəticə olaraq aqlütinativ dillərdən biri olmaq etibarilə Azərbaycan dilində aqlütinatizmin analitizmə güc gəldiyi fakt olaraq reallıq qazanır.

Açar sözlər: Söz yaradıcılığı, aqlütinatizm, analitizm, sintetizm, leksik fakt, paralellik

Giriş: Dilimizin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində aqlütinasiya və analitizmin əbədi paralelliyyə malikliyi faktdır. Dil sisteminin təkamülü prosesində «analitizm – sintetizm» növbələşməsi də reallıqdır. Bu yerdəyişmədə fərqlilik onların fəal və qeyri-fəallağından qaynaqlanır. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində bütün tarix boyu davamlılığı ilə diqqət çəkən aqlütinasiya yalnız orta əsrlərdə analitizmə yenilir. Aqlütinasiya və analitizmin mövcudluğu isə əsasən söz yaradıcılığı prosesində müəyyənlik tapır. Yəni söz yaradıcılığı həm aqlütinatizmə, həm də analitizmə meydan verir. Ənənəvi olaraq əgər suffikslərin dil vahidlərinə qoşulması aqlütinatizmə reallıq qazandırarsa, leksemlərin bir-birinə yanaşması analitizmə əhatə verir. Dilin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində «aqlütinatizm – analitizm», yaxud «analitizm–aqlütinatizm» paralelliyyənin araşdırılması qarşımızda aşağıdakı mənzərəni yaradır:

1. Dilin tarixi keçmişində eyni semantikanın ifadəçisi olan leksemlərin həm aqlütinativ, həm də analitik fakt paralelliyyə.

Tarixən hər iki variantın (aqlütinativ və analitik variant nəzərdə tutulur) qeydə alınması-

na baxmayaraq, bu leksik vahidlər sabitləşmədən yan keçərək arxaikliyə qovuşub. XIII əsr ədəbi-bədii dil nümunələrində qeydə aldığımız **bayıq bilmək / bayıqlamaq** leksik paralelliyyə bunun faktik sübutudur. Ayrı-ayrılıqda leksemləri izləmə fikrimizin təsdiqinə çevrilir. Beləliklə, aqlütinativ və analitik söz paralellərindən biri:

Bayıq bilmək. Bu leksik vahid «doğru bilmək, düz bilmək» mənası ilə üst-üstə düşür:

Qaçan Yusif bu əhvalı bayıq bildi,

Həm əcəb ol nə qılduğun müqir gəldi

(Qisseyi-Yusif: 1995, s. 53)

M. Kaşğarının «Divanü lüğət-it türk» abidəsində də bu sözə rast gəlinir, amma bu tamlıqda deyil. Yəni haqqında danışdığımız sözün sadəcə ilk komponenti abidədə yer alır. Burada göstərilir ki, **bayıq** leksemi oğuzlarda «doğru söz» mənasının ifadəçisi kimi təqdim olunur (Kaşğarlı: 2006, III c., s.164). Amma «Qədim türk sözlüyü»ndə bu lüğəvi dil nümunəsini əlahiddə «düz, doğru, səmimi» semantik tutumunun daşıyıcısı olaraq qeydə alırıq: **ḡajıq söz** «doğru söz» (DTS: 1969, s.79). Fikrimizcə, M. Kaşğarının «Lüğəti»ndə də **bayıq** leksik vahidi məna olaraq elə bu cür ifadə olunmalı idi. Çünki təqdimat özü bunu təsdiq edir: **بیق سنز**

* Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, Türkologiya kafedrası, fil.ü.f.d., dosent,
gizilgulabdullayeva@gmail.com

«*bayıq* söz = doğru söz». Deməli, *söz* leksik vahidi izahatın anlaşılabilirliyi üçün ənənəvi olaraq qəbul edilən I növ təyini söz birləşməsinin yaradıcısı olaraq *bayıq* lekseminə qoşulur. Təqdimatda leksem analitik vahid kimi tərkibi feil olaraq (*bayıq bilmək*) qəbul edilir. Amma bu da vurğulanlıdır ki, bu dil fakrlarının (*bayıq, bayıq bilmək*) heç biri müasir dilə doğru irəliləyiş tapa bilməyib.

Bayıqlamaq. Söz məzmunca «doğrulamaq» mənasına tən gəlir. Təbii ki, bu semantik tutum bizim tərəfimizdən *bayıq* sözünün lüğəvi mənası əsasında dəqiqləşdirilir. Bu leksemə də Əlinin «Qisseyi-Yusif» əsərinin dilində rast gəlinir:

*Məlik bunu eşitibən bayıqladı,
Yusifini gətürübən qonaqladı*
(Qisseyi-Yusif:1995, s.50).

Göründüyü kimi, nümunələrin hər ikisi məna ekvivalentliyini ortaya qoyur. Amma biri yeni söz yaradılışında (*bayıq+la = bayıqla-*) aqlütinativliyə xidmət edirsə, digəri başqa bir dil vahidi ilə birləşərək analitizmə yol açır. Deməli, analitik quruluşa malik olan *bayıq bilmək* «doğrunu bilmək, düz bilmək» mənalılarına tən gəlir. Sözün həm aqlütinativ, həm də analitik formasını hələ ki, ancaq Əlinin «Qisseyi-Yusif» əsərində qeydə aldıq. Yəni abidənin dilində bu leksik vahidin həm aqlütinativ, həm də analitik formasına rast gəlirik. Hətta bizə miras qalan lüğətlərdə belə bu sözlərin yoxluğu ilə qarşılaşırıq. Lüğətlərdə möhürlənən isə sözün analitik quruluşunda komponent (*bayıq bilmək*), aqlütinativ quruluşunda isə kök morfem [(*bayıq +la* (maq)] rolunu oynayır.

Əcəblərəm / əcəb qaldım müvaziliyi də «aqlütinativizm – analitizm» paralellyini reallığa çevirən və maraqlı doğuran dil faktlarından sayılır. Bu müvazilikdə ilk olaraq diqqət çəkən ərəb mənşəli *əcəb* sözündən aqlütinativ yolla əmələ gələn *əcəblə*(mək) leksik vahididir:

*Əcəblərəm, əcəb qaldım, İlahi,
İman əhlün dutub tərsa qılan kim?*

(Hacıyev: 2012, s.162).

Nümunə XIII əsrin söz ustası Həsənoğlunun son vaxtlar tapılmış «Kim» rədifli qəzəlinədən götürülüb. Eyni tarixi dövrdə yaşamış Qul Əlinin də dilində bu leksemə rast gəlinir:

*Anı görə qamuları heyran qaldı
Yusifinin görkün görüb əcəblədi*

(Qisseyi-Yusif:1995, s. 52).

Ümumən klassik ədəbiyyatın dilində işlənmiş ərəb mənşəli *əcəb* sözü tarixən müxtəlif məna tutumu ilə ədəbi-bədii dil nümunələrində işləklik tapıb:

1. təəccüb, şaşqınlıq; **2.** təccüblü; **3.** lap yaxşı, yerində (Lüğət: 2005, I c., s.143)

Təqdim olunan nümunədə «təəccüb, şaşqınlıq» (eləcə də «heyrat» – kursiv bizimdir: Q.A.) mənalının daşıyıcısı olan *əcəb* dil faktı aparıcıdır. Göründüyü kimi, eyni leksik vahid -la² leksik şəkilçisinin sayəsində derivitoloji sistemə girir. Nəticə dilə yeni fonetik cildə, yeni semantik məzmunla malik olan yeni bir leksik vahid gətirir: *əcəb + la* (mək) = *əcəblə*(mək). Yəni «təəccüb, şaşqınlıq, heyrat» mənasını ifadə edən *əcəb* sözü -lə morfemi ilə birləşərək «təəccüblənmək, heyratlənmək...» məzmununun göstəricisi olan yeni bir leksik vahidin – *əcəblə*(mək) lüğəvi vahidinin reallığını əyani-ləşdirir. Bunu hər iki nümunənin daxil olduğu kontekst bizə təqdim edir.

Həsənoğlunun dilində leksemənin analitik qarşılığını da qeydə alırıq. Bu, *əcəb qaldım* dil nümunəsidir. Sözün bu fonoforması da mənacə *əcəblə*(mək) sözü ilə ekvivalentləşir. Leksemənin bu gün dilimizdə işlənən analitik variantı isə *əcəb elə*(mək) // *əcəb ol*(maq) şəklindədir. Semantik məna və forma istiqamətlənməsinə gəlinəcə, dəyişkənlik özünü göstərir. Xarici cild baxımından fərqlənmə analitik formanın ikinci komponenti ilə bağlıdır. Daha konkret ifadə etsək, diferensiallığa imza atan köməkçi feillərdir. Tarixən komponent rolunu oynayan *qıl*(maq) feilinin yerində indi canlı danışıq dili üçün xarakterik olan *elə* (mək), eləcə də ədəbi dil və canlı danışıq dili faktı olan *ol*(maq) köməkçi feili işlənir. Biri (*qıl-*) arxaikləşib, biri (*elə-*) sırf canlı danışıq dilində işlənir, o birisi isə (*ol-*) həm ədəbi dil, həm də canlı danışıq dili üçün ortaqlıq təşkil edir. Amma çağdaş dilimizdə lüğət tərkibində məskunlaşan *əcəb elə*(mək) leksik vahidi bu gün hirs, hikkə, əsəbdən doğaraq deyilən *əcəb eləmək* lüğəvi dil nümunəsi «yaxşı eləmək» məna tutumunun paraleli olaraq işlənir. Yəni söz yeni məzmunla yüklənib. Başqa bir rakersdan baxanda məna uyğunluğunu da görə bilirik. Çünki klassik ədəbiyyatın dilində sözün «lap yaxşı» məna tutumunda işləndiyi də

faktdır. Amma xarici cild uyğunluğu olsa da, müasir dilimizdə sözün semantikasının mənfi mənaya doğru istiqamətlənməsi də danılmaz faktdır. Məsələn: *Əcəb eləmişəm onu yaralamışam; Ona nə olub, əcəb olub* (Nümunələr canlı danışq dilindən götürülüb). Amma klassik mətnlərdə qeydə alınan *əcəbləmək, əcəb qılmaq* leksik vahidlərinin qabarıqlaşdırılan semantikasına da bu gün rast gəlinir. Məsələn, heyrətdən doğaraq deyilən «A... *əcəb işdir*» cümləsində söz özünün tarixi məzmununu təqdim edir. Ünsiyyətə tez-tez girən bu cümlədəki *əcəb* sözünün «heyrət, şaşqınlıq» mənasına tən gəlməsi açıq-aşkar görünür.

Yağma eyeləmək / yağmalamaq leksik paralelliyi də bu bölgünü xarakterizə edən sözlər sırasında nizamlanır

Yağma eyeləmək: «Oğurlamaq, talan etmək»
Budur, ol könlümi yağma eyeləyən...

(Qəhrəmanov, Xəlilov: 1991, s.232)

Yağmalamaq: «Oğurlamaq, talan etmək»

Kafir aydır: «*Bəglər, Qazanıq tövlə-tövlə şahbaz atlarını binmişüz, altun-aqçasını yağmalamışuz ...*» (Kitabi-Dədə Qorqud: 2004, s. 38).

Hər iki abidədən qeydə alınan bu leksik vahidlər quruluş etibarilə söz yaradılışı prosesində fərqlilik nümayiş etdirsə də, semantikaya görə eyniyyət təqdim edir. Təbii ki, məna ekvivalentliyi birincidə məcaziliyə, digərində isə konkretliyə, yəni həqiqiliyə imza atır. Söz yaradıcılığına daxil olan bu leksemlərin birinin aqlütinativliyi (*yağmalamaq* = *yağma* «oğurluq» + *luq*), digərinin analitikliyi (*yağma eyeləmək*) təmsil etməsi isə fərqlənməni özündə ehtiva edir. O da vurğulanmalıdır ki, sözlərin heç birinə müasir Azərbaycan ədəbi dilininin lüğət tərkibində rast gəlinmir. Bu isə o deməkdir ki, eyni semantikaya, ancaq müxtəlif struktura malik olan bu sözlərin hər ikisi sabitləşmə prosesindən yan keçən dil vahidləridir. Təəccüb doğuran reallıq isə budur ki, qeydə aldığımız leksik faktlar məlum klassik lüğətlərdə öz əksini tapmadığı halda, Türkiyə türkcəsində bu gün də yaşamını davam etdirir və *yağma* da («çapul, talan» – TS:2005, s.2107), *yağmalamaq* da («yağma etmək», yəni «oğurluq etmək» – TS:2005, s.2108), hətta sözün eyni məzmunla yüklənən *yağma etmək* fonoforması da ədəbi dil faktı olaraq bu dilin lüğət tərkibində oturur. Kök morfem olaraq *yağma* lekseminin derivatları belə (*yağmaçı*: «yağma edən kimse veya

ordu» – TS:2005, s.2107) Türkiyə türkcəsində ünsiyyətə xidmət edir.

2. Məhz müasir dildə analitik qarşılığını tapan tarixi aqlütinativ dil faktları.

Həqiqətən də, klassik ədəbiyyatın dilində elə aqlütinativ lüğəvi dil nümunələrinə rast gəlinir ki, bunlar öz analitik qarşılığını tarixi yazılı abidələrn dilində deyil, məhz müasir dildə tapır. Bizcə, bunun təsdiqini yalnız və yalnız dil faktları verə bilər. Fikrimizə söykənəcək olan lüğəvi dil nümunələrindən biri yazılı abidələrimizin dilindən qeydə aldığımız *xələtləmək* sözüdür:

Aruz cümlə bəgləri xələtlədi...

(Kitabi-Dədə Qorqud: 2004 s.165)

Göründüyü kimi, yenə də sözyaratma prosesində aqlütinativlik aparıcılığa yiyələnir. Bu sözün də novatorluğa imza atması -la² şəkilçi morfeminin sayəsində mümkünləşir. Beləliklə, klassik dilin lüğət tərkibi yeni yaranan söz hesabına bir addım da olsa, zənginləşməyə doğru istiqamət götürür. Onu da vurğulayaq ki, leksemin kök morfemi ərəb mənşəli *xəl'ət* **خلعت** sözüdür. Klassik ədəbiyyatın dilinə müxtəlif məna yükü ilə daxil olan (1. *hədiyyə olaraq bağışlanan bahalı paltar*; 2. *toyda və ya nişanda qız, yaxud oğlanın qohumlarına verilən hədiyyələr*; 3. *mükafat, bəxşiş* – Lüğət: 2005, I c., s. 269) bu söz bu gün də dilimizdə işlənməkdədir, amma ədəbi dildə deyil, canlı danışq dilində. Söz bir tərəfdən eyni fonoforma ilə bu gün «toyda və ya nişanda qız, yaxud oğlanın qohumlarına verilən hədiyyələr» məzmununu qoruyursa, digər tərəfdən omonimliyə imza ataraq qadınların ev geyimlərindən birinin adı kimi dildə fəaliyyət göstərir.

Tarixən qeydə aldığımız *xələtləmək* sözünün analitik qarşılığı olaraq *xələt vermək* (yəni «hədiyyə vermək») dil vahidi hal-hazırda intensivliyi ilə diqqət çəkir. Azərbaycan toy adətlərinin aparıcı atributlarından biri olan bəy tərifiyə toyu idarə edən şəxs tərəfindən bəyin yaxın adamlarının adlarının çəkilərək ondan hədiyyə istənilməsi bir faktdır:

Biz gəlmişik bu boydalıqda yolu,

İndi xələt versin dayısı Qulu. (Nümunə kənddə toy mərasimi zamanı qeydə alınmışdır).

Bu gün *xələtləmək* sözünə rast gəlinmir, deməli, leksem artıq arxaikləşməyə qovuşub. *Xələt vermək* lüğəvi dil nümunəsi isə sözün anali-

tik paraleli olaraq müasir dildə intensivlik nümayiş etdirir. Bu o deməkdir ki, leksemin aqlütinativ və analitik müvaziliyində analitizm aqlütinativliyi üstələyir.

Dəviləmək / dava etmək leksik paraleli də maraqlı dairəmizdə olan sözlər cərgəsindədir. Çünki bu müvazilikdə yer alan *dəviləmək* lüğəvi dil nümunəsi tanış olan sözlər nizamında yer almır. Yəni dar çərçivədə işlənən leksemlərdən sayılır. Sözü «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində rast gəlirik (Kitabi-Dədə Qorqud: 2004, s.326). Aqlütinativ yolla yaranan *dəviləmək* sözü elə «Dədə Qorqud kitabı»nın lüğətində «dava etmək, haqqı aramaq, hesab soruşmaq» mənə tutumu ilə təqdim olunur. Deməli, leksik müvazilikdə yer alan sözlər mənə uyğunluğuna imza atır. Elə bu da bizə limkan verir ki, deyək ki, sözün kök morfemi ərəb mənşəli *də'va* دعا leksiminə söykənir. Çünki mənası da uyğunluq yaradır («dava, vuruşma» – Lüğət, 2005, I c., s.120). Bu gün dilin arxaik qatında yer alan *dəviləmək* leksik vahidi özünün analitik paralelini müasir dildə tapır. Bu, *dava etmək* leksemidir. Sadəcə əcnəbi mənşədən olan bu sözün birinci komponentinin fonetik cildində dəyişkənlik baş verib. Belə ki, leksem dilimizin fonetik cildinə uyğunlaşmaya məruz qalıb. Bunu şərtləndirən isə bu lüğəvi dil nümunəsinin daxilində reallaşan ə > a səs keçididir:

də'va → *də^ə >^a va* → *dava*

Elə bu fonetik hadisə ərəb mənşəli sözün türk dillərinə məxsus ahəng qanununa tabeçiliyini təmin edib. Təbii ki, təkcə bu leksik vahid deyil, ümumiyyətlə, lüğət tərkibimizə daxil olan əcnəbi mənşəli sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti türkləşmə prosesinə düşərək dilimizin fonetik, leksik, qrammatik sistemin ilə uyğunluq qazanır və nəticə etibarilə yaşam dailləşməsinə təmin edir.

3. Müasir dildə aqlütinativ qarşılığını tapan tarixi analitik dil vahidləri.

Zar qılmaq → (*zarıldamaq*), **səlam eyləmək** → (*salamlamaq*), **naz qılmaq** → (*nazlanmaq*), **bükülüş olmaq** → (*bükülmək*,...) **qurbağa eyləmək** → (*quruldamaq*) leksik vahidləri bunun bariz nümunələridir:

Ol xəlayiq cümlə zari qıldılar

Durdılar Yusif qatınə gəldilər

(Qəhrəmanov, Xəlilov:1991, s.224).

Analitik quruluşa malik olan *zar qılmaq* lüğəvi dil nümunəsi bu gün müasir dilimiz üçün arxaik sayılır. Çünki çağdaş Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində qeydə alınmır. Onun aqlütinativ variantı olan *zarıldamaq* isə işlənməkdə, hətta canlı danışmaq dilində intensivlik nümayiş etdirməkdədir. Söz dərdin, qəmin, ağrı və əzabın təsirindən doğan «inildəmək» anlamına tən gəlir. Məsələn: *Getdikcə ağır nəfəs alan Niyaz zarıldadı* (ADİL: 2006, s.644). «Ağlayan, inləyən, dərmansız, çarəsiz, çıxılmaz (vəziyyət)» mənasını ifadə edən (Lüğət: 2005, II c., s.446) fars mənşəli *zar* leksemi müstəqil şəkildə dilimizdə qeydə alınmasa da, onun yardımı ilə sintaktik yolla yaranan və «inilti» semantik yükü ilə ünsiyyətə xidmət edən *zar-zar* dil vahidinə rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, bu leksem həm klassik ədəbiyyatın dilində (*Ey Vidadi, sənin bu puç dünyada Nə dərdin var ki, zar-zar ağlarsan* –Vaqif (ADİL:2006, s.645), həm də müasir dildə (*Bülbül zar-zar ağlar çəməndən ayrır* – S.Rüstəm (ADİL:2006, s.645) qeydə alınır.

4. Aqlütinativ qarşılığını dialektlərdə tapan analitik leksemlər.

Elə leksik faktlar var ki, bu gün biz onları dialekt faktı kimi qəbul edirik. **Ün çəkmək** اون چکک / **ünləmək** اونله مک ... kimi lüğəvi dil nümunələri bunun faktik sübutudur:

Qönçə güldü, bülbül **ün çəkdivü** bir güldin yirağ,
Vəh ki, muğ-dil işi cüz növhəvü bir güldin yirağ
(Məsihi: 2012, s.264)

Analitik quruluşa malik **ün çəkmək** (// *ün salmaq*) dil faktı da, onun aqlütinativ qarşılığı olan **ünləmək** sözü də bu gün dialektlərdə işlənməkdədir:

Bir **ün sallam** ki, a:ləm yığılar (İsmayılı);
Çox **ünnədim**, gəlif çıxmadı (Gədəbəy)
(ADDL:2007, s.524)

Hər ikisində işlənən **ün** leksik vahidi ikili adla yaşayan sözlərdən biridir. Bir tərəfdən arxaizm, digər tərəfdən də dialektizm kimi fəaliyyət göstərən bu leksem analitik quruluşlu dil nümunəsində komponent rolunu oynayır, aqlütinativ quruluşlu leksik vahidin kök morfemi kimi çıxış edir. Arxaikləşdiyindən tarixiləşir və elə bu səbəbdən müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində deyil, çağdaş dialektlərdə fəlaklaşır və elə bununla da müasirləşir.

5. Tarixən sözün mövcud aqlütinativ və analitik variantlarını müasir dildə də əks etdirən leksik vahidlər.

Xəbərləşmək / xəbər almaq paralelizmi bu qrupa daxil olan leksik vahidlər sırasındadır. Hər ikisi eyni məzmun yükünün daşıyıcısıdır. Fərq yalnız onların yaranma yollarındadır. Belə ki, bu paralelizmdə yer alan sözlərin biri aqlütinatizmin (*xəbərləşmək*), digəri isə analitizmin (*xəbər tutmaq*) nəticəsi olaraq meydana gələn dil faktlarıdır. *Xəbərləşmək* leksik vahidi «Dədə Qorqud kitabı»nın dilində qeydə alınır:

«Mərə, çağırır *xəbərləşəyim*» – dedi (Kitabi-Dədə Qorqud: 2004, s.56)

Reallıqdır ki, söz ərəb mənşəli *xəbər* خبر leksik vahidinin aqlütinativ törəməsidir [(*xəbər* + -lə + -ş = xəbərləş(mək)]. Klassik ədəbi-bədii dil nümunələrində bu leksemin analitik qarşılığına (*xəbər almaq...*) da rast gəlinir.

*Xəbər alsan bu vilanın əhvalın,
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ*
(Zakir)

Leksemlərin hər ikisi bu gün də müasir dilin lüğət tərkibində qeydə alınır. Amma analitik variant daha intensiv xarakter daşıyır.

Əlimizdə olan lüğətlərimiz də tarixi aqlütinasiya və analitizmin ifadəçiləri olan leksik vahidlər haqqında bizə kifayət qədər məlumat verir. Təbii ki, burada da meylənmə ikiyə doğru istiqamətlənir. Bir tərəfdən türk dilləri üçün xarakterik olan aqlütinasiya aparıcılıq qazanır. Digər tərəfdən isə analitizm öz gücünü hiss etdirir. Məsələn, təkcə Hinduşah Naxçıvanının «Əs-sihah əl-əcəmiyyə» lüğəti bu məsələdə ay-

dınlaşdırıcı bir mənərə yaradır. Lüğətin bizə təqdim etdiyi *xorlamaq* (yəni «xor baxmaq»), *dəlürmək* (yəni «dəli olmaq») ... aqlütinativliyin meydanını tənzimləyirsə, *qurbağa eyelmək* (yəni «quruldamaq»), *bükülüş olmaq* (yəni «bükülmək, əyilmək»), *tamam eyelmək* (yəni «tamamlamaq») ... kimi lüğəvi dil vahidləri analitikliyin bu tarixi zaman kəsiyində heç də aqlütinativlikdən geri qalmadığından xəbər verir. Amma tədricən dildə aqlütinativliyə gedişat güclənir və aqlütinativlik əvvəlki mövqeyinə doğru istiqamət götürür. XVII əsrdən etibarən artıq söz yenilikçiliyi daha çox aqlütinativlik üzərində qurulur. Hətta XX əsrin sonlarından etibarən analitizmə qarşı sanki bir «mübarizə» başlayır, nəticədə onun sərhədləri daralmağa doğru istiqamətlənir və ədəbi dil səviyyəsində sintetizm güclənir. Çünki saf nitq hissəsi kimi haqqında danışılan feil quruluş etibarilə tərkibiliklə, fikrimizi daha konkret ifadə etsək, analitikliklə qovuşduqca əcnəbiçilik dilə daha çox sirayət edir. Məhz bu yöndən əcnəbiçiliyin qarşısını almaq üçün bu mübarizə vüsət alır. Düzdür, dil heç birindən – nə aqlütinatizmdən, nə də analitizmdən təcrid olunur. Sadəcə dilin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində gah «aqlütinatizm – analitizm», gah da «analitizm – aqlütinatizm» paralelliyi üstünlük qazanır. Deməli, bu prosesin özündə belə növbələşmə gedir, amma nəticə olaraq aqlütinativ dillərdən biri olmaq etibarilə Azərbaycan dilində aqlütinatizm analitizmə güc gəldiyi fakt olaraq reallıq qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: Şərq-Qərb, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). 4 cildə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 712 s.
3. Древнетюркский словарь. (1969). Ленинград: Наука, 676 с.
4. Hacıyev T.İ. (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Elm, 476 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk. (2006). 4 cildə. III c. (tərcüməçi R.Əskərdir). Bakı: Ozan, 400 s.
6. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. (2005). 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 416 s.
7. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s.
8. Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). (Tərtibçi S.Əlizadədir). Bakı: Öndər, 376 s.
9. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. (1991). Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı: Elm, 312 s.
10. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. Bakı: Azərənşr, 1995, 183 s.
11. Məsihi. Divan. (2012). (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Elm, 480 s.
12. Türkçə sözlük. (2005). 10.baskı. Ankara: Akşam Sanat Okulu Matbaası, s.2244

Gizilgul ABDULLAYEVA

**THE LEADING COMPONENT NOTION IN HISTORICAL PARALLELY OF
"AGGLUTINATION // ANALYTISM"****SUMMARY**

The article discusses the combination of agglutinatism and analytism, which have eternal parallels in the history of the Azerbaijani literary language. The research reveals that the agglutinatism gives its place to analytics over a period of time in the historical development stages of the Azerbaijani language. This historical period is similar to the Middle Ages. If once the pair "agglutination // analytism" signed the intensity, as it moves towards modernity, the component displacement is recorded in this pair. This transition creates the following picture:

«Agglutinatism // analytism» → «analytinism // agglutinatism»

In the first, agglutinatism masters the leading, in the second, analytics takes the leading position. This means that the intensity always falls on the first component. But it is a fact that the analytism brings the alienation to the verbs that are the purest part of speech. Apparently, a "struggle" against analytics began in the late twentieth century due to the desire of prevention acquisitions from undermining this purity. But the reliance on the examples of literary and artistic language determines that language is not isolated from either agglutinatism or analytism. There is just a shift between them. In other words, either the parallelism of "agglutinism // analytism" or "analytism // agglutinatism" gains advantage in the language over time, but as a result, as one of the agglutinative languages, agglutinatism in Azerbaijani becomes a reality.

Keywords: word creation, agglutinatism, analytism, synthetism, lexical fact, parallelism

Гызылгул АБДУЛЛАЕВА

**ПОНЯТИЕ ВЕДУЩЕГО КОМПОНЕНТА В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАРАЛЛЕЛЬНОСТИ
«АГГЛЮТИНАЦИЯ // АНАЛИТИЗМ»****РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются парность понятий агглютинатизма и аналитизма в истории азербайджанского литературного языка. Исследование показало, что на определённом временном отрезке этапов исторического развития азербайджанского языка как одного из агглютинативных языков агглютинатизм, хотя и относительно уступает своё место аналитизму. Этот период приходится на средние века. Иначе говоря, если когда-то имела место интенсивность парности «агглютинация // аналитизм», то со временем в данной паре отмечалась рокировка компонентов. Этот переход создаёт следующую картину:

«агглютинатизм // аналитизм» – «аналитизм // агглютинатизм».

В начале ведущим является агглютинатизм, затем – аналитизм. Это означает, что интенсивность всегда выпадает на долю первого компонента. Однако остаётся фактом, что именно аналитизм привносит чужеродность в глаголы – самую беспримесную часть речи. По-видимому, желание предупредить вред, приносимый заимствованиями этой беспримесности, дало толчок «борьбе» с аналитизмом с конца XX века. Но с опорой на литературно-художественные языковые образцы выявляется, что язык не изолируется ни от одного из них – ни от агглютинатизма, ни от аналитизма. Просто они чередуются. Другими словами, в языке первенство завоёвывает по параллельности «агглютинатизм // аналитизм», то – «аналитизм // агглютинатизм», но в результате в азербайджанском языке как одном из агглютинативных языков агглютинатизм осилил аналитизм.

Ключевые слова: словотворчество, агглютинатизм, аналитизм, синтетизм, лексический факт, параллельность.